

معادل فارسی ﴿بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ﴾ در ترجمه‌های قدیم و جدید قرآن

تاریخ دریافت: ۹۷/۳/۱۰ تاریخ پذیرش: ۹۷/۵/۱

اکبر ساجدی؛ استادیار گروه معارف اسلامی دانشگاه علوم پزشکی تبریز

چکیده:

آیه «بسم الله الرحمن الرحيم» به عنوان اولین آیه قرآن موضوع ترجمه و تفسیر مترجمان و مفسران فارسی‌نویس قرآن بوده است. گوناگونی مشرب فکری و ذوق ادبی مترجمان باعث شده، ترجمه‌های متفاوتی از این آیه ارائه شود. در بخش نخست مقاله با معرفی سیزده اثر کهن در ترجمه فارسی قرآن، به نقد و بررسی ترجمه‌های آنها از این آیه پرداخته و ضمن معرفی کوتاهی از صاحبان این آثار تاریخی، به تبیین امتیازات، نوآوری‌ها و بعضاً به ملاحظات آنها نسبت به ترجمه آیه مزبور به صورت دقیق ورود پیدا کرده است. اولین ترجمه فارسی از بسمله مربوط به ترجمه تفسیر طبری است که آن را با جمله «بنام خدای بخشاینده مهربان» بیان نموده و همین عبارت به عنوان قدیمی‌ترین و شایع‌ترین عبارت برای ترجمه آیه مبدل شده است. از نظر مقاله حاضر بهترین و دقیق‌ترین ترجمه بسمله، از اهل سنت ترجمه میبیدی و از تشیع ترجمه کاشفی سبزواری است. در بخش دوم مقاله به بیان ترجمه‌های معاصران پرداخته شده است.

کلیدواژه‌ها: بسمله، ترجمه فارسی، ترجمه‌های کهن قرآن، ترجمه آیه بسم الله.

طرح مسأله

تعبیر ﴿بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ﴾ (حمد: ۱) به خاطر تقدس، عظمت، سجع وزنی و محتوای معنایی، بسیاری از اندیشمندان، شعرا، سخنوران، هنرمندان و خطاطان را به خود جلب کرده است. هر کس در حیطة تخصصی خود نسبت به این عبارت نورانی کاری انجام داده و اثری به یادگار گذاشته است، یکی با خطی زیبا این جمله را نوشته و شاهکار هنری آفریده است، دیگری مضمون این جمله را در شعرش آورده و آن یکی به تفسیر ادبی و تحلیل ساختاری آن پرداخته و ... در بین آیات قرآن، آیه مزبور بسیار معروف و پرکاربرد است به گونه‌ای که هیچ دعا یا کلام مقدسی به اندازه این عبارت آسمانی در زندگی روزمره مسلمانان متداول نیست. روایت نبوی «كُلُّ أَمْرٍ ذِي بَالٍ لَمْ يُذَكَّرْ فِيهِ بِسْمِ اللَّهِ فَهُوَ أَتْر» (مجلسی، ۱۴۰۳: ۳۰۵/۷۳)؛ «هر کار مهمی که نام خدا در آن یاد نشود، بی‌فراجام است»، در اهمیت این آیه کافی است.

معادل فارسی این جمله از دیرباز در ترجمه‌های فارسی قرآن و متون ادبی به کار رفته است. گوناگونی مشرب فکری و ذوق ادبی مترجمان و برخی مبانی دیگر باعث شده، ترجمه‌های متفاوتی از این آیه ارائه شود. جمع‌بندی ترجمه‌های ارائه شده از این آیه، توجه ویژه به ترجمه‌های کهن، در قالب مقایسه تطبیقی، بیان ویژگی‌ها، امتیازات و ملاحظات ترجمه‌های این آیه، می‌تواند بسیاری از خلأهای موجود در این حیطة را پر کند.

پیشینه پژوهش

توجه به آیه بسم الله یا همان بسمله از جهات گوناگونی نظر پژوهشگران را به خود جلب کرده است. در علوم قرآنی اینکه بسم الله جز سوره است یا نه، در فقه این که باید در سوره نماز خوانده و به صورت جهری قرائت شود و ... همگی با صبغه‌های خاصی بحث شده‌اند. طبیعی است ارائه تحقیقات فراوانی با صبغه‌های پیش گفته نمی‌تواند پیشینه پژوهش حاضر تلقی شود؛ اما آنچه به معنای لفظی و مخصوصا ترجمه فارسی بسم الله مرتبط است، این تحقیقات است:

در مقاله «بسم الله الرحمن الرحيم در منظومه‌های غنایی ادب فارسی» توجه ادبا و شعرا نسبت به آیه «بسم الله الرحمن الرحيم» مورد بررسی قرار گرفته و نویسنده بیش از پنجاه اثر ادب فارسی را ملاحظه و با توضیح مختصری جمع‌آوری نموده است. (ر.ک: یلمه‌ها، ۱۳۹۱: ۹۹/۱۳ - ۱۲۰) مقاله «ارزیابی ترجمه‌های فارسی قرآن در برگردان آیات مربوط به اسم خدا» ده ترجمه از ترجمه‌های معاصر قرآن را انتخاب کرده و نحوه برگردان اسم خدا را در آن ترجمه‌ها به صورت تطبیقی بررسی نموده است. (ر.ک: روحی برندق، ۱۳۹۳: ۵۷/۲ - ۸۱)

مقاله «رویکردی نوین در ترجمه بسمله با تحلیل ساختارهای زبانی آن از دیدگاه آیت الله جوادی آملی» ضمن گزارش کوتاهی از سیر تاریخی ترجمه فارسی «بسم الله الرحمن الرحيم»، به مبانی صرفی، نحوی و ادبی آیه مزبور با تاکید بر تفسیر تسنیم پرداخته و در پایان ترجمه‌ای را بر اساس مبانی مزبور پیشنهاد کرده است. (ر.ک: خامه‌گر، ۱۳۹۴: ۱۹/۱ - ۴۹)

پژوهش حاضر ضمن توجه به آثار پیشین، نوآوری‌هایی انجام داده است: اولاً، بیش از شصت ترجمه فارسی جمع‌آوری شده و با ترتیبی تاریخی تنظیم شده است؛ ثانیاً، ترجمه‌های قدیمی (قرن چهارم تا قرن سیزدهم) به صورت دقیق مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته و علاوه بر معرفی اجمالی مترجم و گزارش کوتاهی از روش ترجمه‌ای او، نوآوری‌ها، امتیازات و ملاحظات انتقادی آن به دقت بررسی شده است.

روش پژوهش

برای رسیدن به انواع ترجمه‌های فارسی «بسم الله الرحمن الرحيم»، ابتدا بیش از شصت منبع فارسی قرآنی اعم از ترجمه و تفسیر شناسایی شده و به لحاظ تاریخی مرتب گردید. در وهله بعدی معنای آیه مزبور عمدتاً از سوره حمد و بعضاً از دیگر سوره‌ها برداشت شد. در مرحله سوم نسبت به آثار قدیمی (قرن چهارم تا سیزدهم) کارهای تحقیقاتی از قبیل شناسایی اجمالی مولف و اثر با استفاده از منابع دست اول انجام یافت. در این قسمت سیزده اثر کهن که به لحاظ ادبیات فارسی حائز اهمیت‌اند و ترجمه‌های قدیمی قرآن شمرده می‌شوند، معرفی شد؛ اما اصلی‌ترین بخش کار، آخرین مرحله آن بود که بین ترجمه‌های قدیمی مقایسه شده و نوآوری‌ها، امتیازات، زیبایی‌ها و ملاحظات آن‌ها بیان گردید؛ این بخش عمدتاً حاصل تلاش فکری نویسنده است.

از این رو مقاله در دو بخش کلی تنظیم گردید. در بخش نخست به صورت تفصیلی آثار کهن مورد بررسی قرار گرفت و در بخش دوم یعنی در آثار معاصر فقط به ذکر ترجمه آیه بسنده شده است.

الف) ترجمه آیه در آثار کهن

قدیمی‌ترین اثری که برای ترجمه فارسی آیه موجود است، به قرن چهارم اختصاص دارد. البته شاید قبل از قرن چهارم نیز آثاری به عنوان ترجمه بسم الله وجود داشته باشد که نویسنده از آن مطلع نیست.

قرن چهارم

۱. گروه مترجمان تفسیر طبری

طبری در سال ۲۲۴ هـ. ق در آمل طبرستان به دنیا آمد و به خاطر استعداد و علاقه‌ای که به قرآن داشت در هفت سالگی حافظ قرآن شد. او ابتدا شافعی بود؛ ولی بعدها به مذهب مستقلی روی آورد. (ایازی، ۱۴۱۴: ۴۰۰)

ترجمه تفسیر طبری از کهن‌ترین آثار منثور زبان فارسی، برجای مانده از اوایل نیمه دوم سده چهارم قمری است. این کتاب نخستین ترجمه قرآن به زبان فارسی است که در دوران سلطنت منصور بن نوح سامانی (۳۵۰ - ۳۷۶ هـ. ق) و به دستور او، از روی تفسیر طبری به زبان فارسی نگارش یافته است. مزیت خاصی که این کتاب بر سایر کتب قدیم از نظر نظم و نثر دارد این است که چون کلمات قرآن مجید ترجمه تحت لفظی شده، به خوبی آشکار می‌شود که در برابر لغات

فصیح قرآن چه کلمات دقیق پرمغزی در فارسی وجود داشته که غالباً بدان توجه نمی‌شود و به جای خود به کار نمی‌رود. (یغمایی، ۱۳۲۲: ۳۵/۴ - ۳۹)

در اثر مزبور «بسم الله الرحمن الرحيم» دو گونه ترجمه شده است: بنام خدای مهربان بخشاینده. (گروه مترجمان تفسیر طبری، ۱۳۵۶: ۱۰/۱) بنام خدای بخشاینده مهربان. (همان، ۳۷۳/۲)

ترجمه طبری مایه الهام بسیاری از مترجمان شده و عبارت تماماً فارسی «به نام خداوند بخشنده مهربان» بیشتر از دیگر عبارات شایع شده است. (خامه‌گر، ۱۳۹۴: ۲۰/۱)

قرن پنجم

۲. ابوبکر عتیق بن محمد سورآبادی

ترجمه و تفسیر سورآبادی، در حدود سال ۴۷۰ هـ. ق در زمان آلپ ارسلان سلجوقی به همت ابوبکر عتیق بن محمد سورآبادی نوشته شده است. وی از کرامیان نیشابور است و مذهب فقهی اشحنفی یا حنبلی است. از شرح زندگی او چندان اطلاعی در دست نیست. (مهیار، ۱۳۸۲: ۱۵/۱۴۵) اهمیت تفسیر سورآبادی بیش از هر چیزی، از جنبه گویش و لهجه مفسر است؛ زیرا نثر این کتاب از جمله نثرهای فارسی و پر از اصطلاحات، واژگان و ترجمه تحت اللفظی عبارات و ترکیب قرآن به زبان پارسی دری است. (بیگلری و همکاران، ۱۳۹۴: ۱۱۳/۲۶)

در اثر مزبور «بسم الله الرحمن الرحيم» این گونه ترجمه شده است: بِسْمِ اللّٰهِ: ابتدا کنم در همه کارها و تبرک گیرم به نام خدا. الرَّحْمٰن: آن مهربان به روزی دادن

همه جانوران. الرَّحِيم: آن بخشاینده به آمرزش خاص مؤمنان را. (سورآبادی، ۱۳۸۰: ۱۲/۱)

سورآبادی در این عبارت به متعلق بسم الله تصریح کرده و فعل ابتدا کردن و تیرک جستن را متعلق آن دانسته است. او همچنین مهربان و بخشنده را با قیدی توضیح داده است، مهربان را با روزی دادن و بخشنده را با آمرزیدن کامل کرده تا تفاوت مفهومی رحمان و رحیم را به خوبی رسانده باشد. به عبارت دیگر رزق و روزی مظهر رحمانیت خداست و آمرزش و چشم‌پوشی از خطاها مظهر رحیمیت اوست. البته رحمانیت معنای گسترده‌تری از روزی دادن دارد؛ چرا که رحمانیت خدا شامل تمام عالم هستی است، اعم از جاندار و غیر جاندار، از این رو اختصاص رحمانیت به جانداران بی‌وجه می‌نماید: پس رحمان مبدأ سرشار از رحمت است و رحمت رحمانیه ذات اقدس الهی همان رحمت فراگیر و مطلق است که همه ممکنات را فرا گرفته است. (جوادی آملی، ۱۳۸۶: ۱۳۹۴/۱)

۳. عماد الدین شاهفور بن طاهر اسفراینی (م ۴۷۱ هـ. ق)

شاهفور بن طاهر اسفراینی از علمای فقه، اصول و تفسیر قرن پنجم هجری است. (یاقوت حموی، ۱۹۹۳: ۱۴۱۱/۳) وی به لحاظ فقهی شافعی و از منظر کلامی اشعری مذهب بوده است. (سبحانی و اقوام کرباسی، ۱۳۹۲: ۵۶/۱) اسفراینی در راه ترجمه و تفسیر قرآن قدم گذاشته و تحولی بنیادی در ترجمه قرآن به وجود آورده است. متأسفانه ابعاد مختلف این تحول هنوز در پرده‌ای از ابهام است. اسفراینی با نگاهی تفسیری در دایره سنتی ترجمه قرآن آن روزگار، دست به

ابتکاراتی زده که نقطه عطفی در فرایند تکاملی ترجمه قرآن است، از جمله ابداع روش ترجمه تفسیری و ارائه واژه‌های بی‌نظیر در ترجمه که از احادیث تفسیری برگرفته شده است. (پنجم، ۱۳۹۶: ۱۶۵/۳۱ - ۱۶۶)

در اثر مزبور «بسم الله الرحمن الرحيم» این گونه ترجمه شده است: ابتدا کردم به نام خدای قادر بر آفرینش خلقتان، خواهای روزی دادن خلقتان، خواهای آمرزیدن مطیعان. (اسفراینی، ۱۳۷۵: ۳۹/۱)

ترجمه اسفراینی از جهاتی شبیه ترجمه سورآبادی است، با این تفاوت که وی مسئله قدرت بر آفرینش را ظاهراً به عنوان ترجمه الله یا رحمان در نظر گرفته است.

قرن ششم

۴. ابو الفتوح رازی (م پس از ۵۵۲ هـ. ق)

یکی از دانشمندان پارسی‌زبانی که مذهب شیعه اثناعشری دارد، ابوالفتوح رازی است که در تمام آثارش، پرداختن به مکتب شیعه و پاسداری از حریم آن به چشم می‌خورد. (رضازاده سفیده، ۱۳۹۴: ۴۰/۲) تفسیر «روض الجنان و روح الجنان» که بین سال‌های ۵۱۰ - ۵۳۲ هـ. ق نوشته شده، بدون شک یکی از قدیمی‌ترین تفاسیر شیعی است که به لحاظ زمانی بعد از دیگر تفاسیر کهن قرار دارد. از عبارات تفسیر پیداست که با زمخشری معاصر بوده و بر دیگر آثار بعد از خود تاثیر گذاشته است. (ایازی، ۱۴۱۴: ۴۸۷ - ۴۸۸)

در اثر مزبور «بسم الله الرحمن الرحيم» این گونه ترجمه شده است: به نام خدای
 بخشاینده بخشایشگر. (ابوالفتوح رازی، ۱۴۰۸: ۶۲/۱)
 این ترجمه کاملاً فارسی بوده و بسیار به ترجمه تفسیر طبری شباهت دارد.

۵. رشید الدین میبیدی (م حدود ۵۲۰ هـ. ق)

ابوالفضل رشید الدین میبیدی از علمای شافعی اشعری است که تاریخ ولادت و
 وفاتش دقیقاً معلوم نیست. تنها از برخی قرائن دوره زندگانی او مشخص است.
 معروفترین اثرش کتاب تفسیری است به نام «کشف الاسرار و عدۀ الابرار» که
 به زبان فارسی نوشته شده و در حقیقت شرحی است بر تفسیر خواجه عبد الله
 انصاری صوفی حنبلی (۳۹۶ - ۴۸۱ هـ. ق). از ویژگی‌های تفسیری میبیدی
 محبت و ارادت خالصانه‌ای است که در برخی از مواضع کتاب نسبت به اهل
 بیت علیهم السلام ابراز داشته است. (ایازی، ۱۴۱۴: ۵۸۸ - ۵۹۱)

تفسیر کشف الاسرار عظیم‌ترین و قدیمی‌ترین تفسیر عرفانی فارسی است. هم از
 نظر تفسیری، هم از نظر عرفانی و هم از نظر نثر فارسی مقام شایان و شامخی
 دارد. (خرمشاهی، ۱۴۱۳: ۱۲/۳۷)

در اثر مزبور «بسم الله الرحمن الرحيم» این گونه ترجمه شده است: قوله تعالی
 بِسْمِ اللّٰهِ: بنام خداوند. الرَّحْمٰن: جهان‌دار دشمن‌پرور بینخشایندگی. الرَّحِیْمِ:
 دوست بخشای بمهربانی. (میبیدی، ۱۳۷۱: ۲/۱)

به نظر می‌رسد میبیدی به خوبی از عهده ترجمه این آیه برآمده است. می‌توان ادعا
 کرد که اولین ترجمه دقیق فارسی موجود در بین آثار، ترجمه میبیدی از این کلمه

شریفه است. وی رحمن را به جهان‌داری و دشمن‌پروری و رحیم را به دوست-بخشایی ترجمه کرده است. انتخاب و گزینش بجا و زیبای واژگان فارسی برای بسم الله یکی دیگر از امتیازات ترجمه میبیدی است. وی در این ترجمه از هیچ واژه غیر فارسی استفاده نکرده است.

۶. نسفی ابو حفص نجم‌الدین محمد (زنده در ۵۶۱ هـ. ق)

ابو حفص ملقب به نجم‌الدین معروف به مفتی الثقلین از اکابر علمای حنفیه قرن ششم هجری است. وی حافظه‌ای قوی و استعدادی کم‌نظیر داشته و در فنون شعری نیز ماهر بوده است. (مدرس تبریزی، ۱۳۷۴: ۱۷۲/۶)

تفسیر نسفی از دوره‌ای حکایت می‌کند که شخصی دانشمند آن را در یکی از بخش‌های خراسان قدیم نوشته است. نیز به مردمی اشاره می‌کند که پاک‌اعتقاد بوده و به زبان فارسی روان سخن می‌گفته و از کلام موزون لذت می‌برده‌اند. در سرتاسر این کتاب به هیچ وجه مزاحمت و برخورد میان سنی و شیعه دیده نمی‌شود. موزون بودن عبارات و صنایع بدیعی و عروضی آن، نشان می‌دهد که مردم ما شیفته جاذبه‌های شعری بوده و جامعه ایرانی همواره از شعر و موسیقی در هر مرحله‌ای که بوده استقبال کرده‌اند. از نظر واژگان و تعبیرات اصیل به قدری غنی است که می‌تواند پشتوانه زبان فارسی و دستمایه فرهنگستان زبان و ادب فارسی در ایران گردد. (جوینی، ۱۳۶۷: ۷-۸)

در اثر مزبور «بسم الله الرحمن الرحیم» این گونه ترجمه شده است: آغاز کردم به نام خداوند روزی دهنده آمرزنده. (نسفی، ۱۳۶۷: ۱/۱)

تصریح به متعلق بسم الله به سان ترجمه سورآبادی و اسفراینی با تعبیر «آغاز کردم» از ویژگی‌های ترجمه نسفی است. وی رحمان را با تعبیر روزی دهنده و رحیم را با عبارت آمرزنده ترجمه کرده است. لذا از این جهت نیز ترجمه نسفی شباهتی به دو اثر پیش‌گفته دارد. از دیگر ویژگی‌های ترجمه نسفی استفاده از کلمات فارسی در ترجمه است.

قرن هشتم

۷. ابوالمحاسن حسین بن حسن جرجانی (۷۲۲ هـ. ق)

این اثر نفیس باستانی در تفسیر کتاب شریف آسمانی که «جلاء الاذهان و جلاء الاحزان فی تفسیر القرآن» نام دارد تألیف عالم بزرگ ابوالمحاسن الحسین بن الحسن الجرجانی است. ابوالمحاسن جرجانی اثر تفسیری خود را با الهام از تفسیر روض الجنان ابوالفتوح رازی نوشته است. تفسیر جرجانی به خاطر این که به زبان فارسی نوشته شده از نظر ملیت و فرهنگ اهمیت شایان و مقام به سزایی دارد و آن به فارسی سلیس و شیرین بودن آن است که شاید تا حدی لطیف‌تر و شیرین‌تر از تفسیر ابوالفتوح نیز باشد؛ زیرا چون بعد از آن بوده است شاید در نتیجه دقت و توجه بیشتر پخته‌تر و آسان‌تر و در بیان مراد و فهم مطالب روشنتر باشد (محدث ارموی، ۱۳۷۷: ۱ و ۴۳).

در اثر مزبور «بسم الله الرحمن الرحیم» این گونه ترجمه و تفسیر شده است: این آیت دو معنی را شامل است بر دو تقدیر: یکی آنکه خبر باشد از حق تعالی بدانکه می‌گوید که: ابتدا می‌کنم این کتاب مجید را بنام خود. دوم آنکه ما را می-

فرماید بابتدا کردن بدین نام و می‌گوید که: ابتدای کارها بنام من کنید که منم آن خدای که مهربانم بر بندگان خویش مؤمن و کافر را در دنیا روزی دهم، بخشانیده‌ام بر بندگان خاص خود، خاص در قیامت برایشان رحمت کنم. ... رحمن است باهل آسمان رحیم است باهل زمین، رحمن است بیک رحمت، رحیم است بصد رحمت، رحمن است چون خواهد ببخشد رحیم است چون نخواهد خشم گیرد، رحمن است بآلاء و نعماء رحیم است ببازداشت محنت و بلا، رحمن است تا برهاند از نیران رحیم است تا برساند بخلد جنان، رحمن است بمن جحده رحیم است بمن وحده، رحمن است. بمن کفره، رحیم است بمن شکره (جرجانی، ۱۳۷۷: ۱۵/۱ - ۱۷).

تعبیر جرجانی را نمی‌توان ترجمه نامید؛ اما چون اثری مربوط به قرن هشتم هجری است، حائز اهمیت است. در هر حال عبارات او از جهاتی با آثار پیشین متفاوت است. اولاً در این که بسم الله جمله‌ای اخباری یا انشائی است، پیشینیان به اخباری بودن تصریح کرده بودند و یا حداقل ظهور عبارتشان آن بود؛ اما جرجانی هر دو احتمال را به روشنی از هم تفکیک کرده است؛ ثانیاً اینکه پیشینیان به این بُعد رحیمیت خدا که بلا یا برای مومن مظهر رحیمیت اوست، اشاره و یا حداقل تصریح نکرده بودند؛ اما در کتاب جرجانی این مطلب تصریح شده که خدا رحیم است به مومنان و رحمت رحیمه‌اش را گاهی با نزول بلا بر سر مومن نشان می‌دهد. در عین حال ملاحظاتی نیز برای عبارت جرجانی وجود دارد، مثلاً وجه این عبارات معلوم نگردید: «رحمن است باهل آسمان، رحیم است باهل زمین، رحمن است بیک رحمت، رحیم است بصد رحمت». این تعبیر

نوعی قلم فرسایی است تا بیان فنی. البته می‌توان با توضیح و تاویل عبارت را توجیه نمود.

قرن نهم

۸. حسین بن علی کاشفی سبزواری (م ۹۱۰ هـ. ق)

کاشفی از فحول علمای ایرانی، مفسر و عارف و معارف الهیه و کاشف اسرار عرفانیه و با آن همه تبحر علمی که داشته به وعظ نیز مشغول بوده است. مذهب وی مورد اختلاف بوده؛ چراکه در هرات او را به شیعه‌گری متهم می‌کردند و در سبزواری به سنی بودن! (مدرس تبریزی، ۱۳۷۴: ۲۹/۵)

تفسیر کاشفی به زبان فارسی در ردیف آثار ادبی و عرفانی است. او مطالب عامیانه را با بحث‌های اهل طریقت و عرفان تلفیق کرده و به زبان نظم و نثر عرفانی نوشته است. (کریستین، ۱۳۹۰: ۳۹/۱۲۸ - ۴۰)

در اثر مزبور «بسم الله الرحمن الرحيم» این گونه ترجمه شده است: بِسْمِ اللّٰهِ: بنام خدای سزاوار پرستش. الرَّحْمٰن: نیک‌بخشنده بر خلق بوجود و حیات. الرَّحِیْم: بخشاینده مهربان بر ایشان به بقا و محافظت از آفات. (کاشفی سبزواری، ۱۳۶۹: ۲)

ترجمه کاشفی سبزواری هر چند تماماً فارسی نیست و از واژگانی چون «خلق»، «وجود»، «حیات»، «بقا»، «محافظت» و «آفات» که عربی‌اند استفاده شده است؛ اما از چند جهت نوآوری دارد: اولاً، این نکته که «الله» به معنای سزاوار پرستش از کلمه «إله» به معنای «معبود» اخذ شده، از نوآوری‌های سبزواری است. پیشینیان

«الله» را با تعبیری مثل «خدا»، «خداوند» و «قادر بر آفرینش» ترجمه کرده بودند. ثانیاً، تفاوت رحمان و رحیم در ترجمه سبزواری به خوبی مراعات شده و اشکال پیشینی که به ترجمه‌هایی نظیر سورآبادی، اسفراینی و نسفی وارد بود، بر این ترجمه وارد نیست؛ آثار پیشین رحمانیت را با تعبیری مانند روزی دادن ترجمه کرده بودند و آن را مختص به موجودات زنده ساخته بودند؛ اما سبزواری با تصریح به دو کلمه «بوجود و حیات» به زیبایی تمام این نکته را متفطن شده است. ثالثاً، به تفاوت مهم رحمان و رحیم در این که رحمان کثرت رحمت است و رحیم بقا و دوام آن در این ترجمه تصریح شده است.

قرن دهم

۹. ملا فتح الله کاشانی (م ۹۸۸ هـ. ق)

ملا فتح الله بن شکرالله کاشانی از علما و مفسران برجسته شیعه، معاصر با شاه طهماسب صفوی بوده است. از جمله آثار ارزشمند وی می‌توان به تفسیر کبیر «مَنْهَجُ الصَّادِقِينَ فِي إِلْزَامِ الْمُخَالَفِينَ» اشاره کرد که به زبان فارسی روان و سلیس متناسب قرن دهم هجری نگاشته شده است. ملا فتح الله تفسیرش را با الهام از آثار معتبری نظیر کشف زمخشری، انوار التنزیل بیضاوی، مجمع البیان طبرسی و با استفاده از تفسیر ابوالفتوح رازی آن را تألیف کرده است. (ایازی، ۱۴۱۴: ۶۷۹ - ۶۸۳) وی که کتاب مفصلش را تلخیص کرده، آن را خلاصه المنهج نامیده است.

در اثر مزبور «بسم الله الرحمن الرحيم» این گونه ترجمه شده است: بنام خدائی که بوجوب وجود و جامعیه جمیع صفات مستحق پرستش است الرحمن بسیار

بخشنده بر خلقان در دنیا بدادن وجود و حیات و ارزاق و سایر نعمت تا بوسیله آن شناخت او حاصل شود و عبادت او مشغول شوند الرَّحیم نیک مهربان بر بندگان در آخره بمغفره و رسانیدن ایشانرا بروضه جنه. (کاشانی، ۱۳۷۳: ۱۰)

ترجمه کاشانی از آثار پیشین تفاوت‌هایی دارد: اولاً، به جنبه فلسفی و واجب الوجود بودن خدا در این تعبیر اشاره شده است. ثانیاً، به فلسفه رحمانیت خدا که نوعی اتمام حجت است بر بندگان در جهت شناخت خدا تصریح شده است و ثالثاً، به مقتضای حدیث نبوی که خدا رحمان دنیاست و رحیم آخرت، (طبری، ۱۴۱۲: ۴۳/۱) اشاره شده است.

۱۰. مترجم نامشخص

این ترجمه از فردی نامشخص که هر چند نامش در تاریخ نمانده؛ ولی اثرش لابلای نسخ خطی در طول تاریخ از گزند حوادث در امان مانده و یادگاری برای امروزیان درآمده است. ترجمه مزبور اثری است با قدمت چند صدساله بر پایه نیازهای فرهنگی و اجتماعی و باورهای دینی مردمی که در حوزه جغرافیایی این مترجم گمنام زندگی می‌کردند. متن کتاب با همه سادگی آن، شماری از واژه‌های کاربردی آن روزگار را در خود نگه داشته تا حافظ ادبیات کهن این مرز و بوم بوده باشد. این مترجم اثر ترجمه‌ای خود را با الهام از تفسیر سورآبادی نگاشته است. (رواقی، ۱۳۸۴: ۵۳۷ - ۵۳۸)

در اثر مزبور «بسم الله الرحمن الرحيم» این گونه ترجمه شده است: بنام خدای سزاوار پرستش آن مهربان بروزی دادن، آن بخشاینده بگناه آمرزیدن. (نامشخص، ۱۳۸۴: ۱)

ملاحظاتى که به ترجمه‌های پیشین گفته شد، بعضاً بر این ترجمه نیز وارد است؛ اما این مترجم گمنام به خاطر استفاده از واژگان فارسی، از آیه ترجمه‌ای سلیس با نثری زیبا ارائه کرده است.

قرن یازدهم

۱۱. محمد علی شریف لاهیجی (متوفی بین ۱۰۸۸ - ۱۰۹۵ هـ. ق)

بهاء الدین محمد علی بن عبدالوهاب شریف لاهیجی از علمای امامیه در قرن یازدهم و از شاگردان میر داماد است. وی با فیض کاشانی، علامه مجلسی و شیخ حرّ عاملی معاصر بوده و اثر تفسیری خود را در تاریخ ۱۰۸۶ هـ. ق نوشته است. مولف هر آیه را با عبارات ساده، روان و خالی از تعقید معنا کرده تا برای عموم مخاطبان به خوبی قابل فهم باشد. در تفسیر آیات به خوبی از روایات استفاده نموده است. در مواردی که تفسیر آیه بین شیعه و سنی اختلافی است، با دلایل منطقی بحث را پیش برده و با تمام اخلاص و ارادتی که به خاندان عصمت و طهارت علیهم السلام داشته در مورد اهل سنت عفت قلم را از دست نداده و از حدّ ادب و نزاکت خارج نشده است. از مطالب تفسیر معلوم می‌شود که وی به اقوال مفسران پیشین کاملاً احاطه داشته و هر نوع تنافی را که در سخنان ایشان دیده و لو این که بین آن دو متنافی چند سوره فاصله باشد اشاره کرده است.

حتی الامکان وجه تناسب آیات را با یکدیگر ذکر نموده است و به طور کلی به خاطر رعایت اعتدال در بیان مطالب، روش این تفسیر برای عموم مردم فارسی زبان مفید و تأثیرش در حفظ عقاید شیعه نیز قابل توجه است. (محدث ارموی، ۱۳۷۳: ۵/۱ - ۱۲)

در اثر مزبور «بسم الله الرحمن الرحيم» این گونه ترجمه شده است: بِسْمِ اللّٰهِ: یعنی ابتدا می‌کنم بنام معبود مستجمع جمیع صفات کامله. الرَّحْمٰنِ: نیک بخشاینده بر جمیع خلق در دنیا. الرَّحِیْمِ: بخشاینده بر مؤمنین در آخرت، بسبب ایمان. (شریف لاهیجی، ۱۳۷۳: ۲/۱)

امتیاز خاصی در ترجمه نسبت به آثار پیشین دیده نمی‌شود.

قرن دوازدهم

۱۲. شاه ولی الله دهلوی (۱۱۷۹ هـ. ق)

شاه ولی الله محدث دهلوی از علمای قرن دوازدهم اهل سنت است. فضل و ورع او معروف بوده و تمام عمر خود را در تدریس معارف اسلامی صرف کرده است. کتاب تفسیرش به نام «فتح الرحمن» معروف است. (مدرس تبریزی، ۱۳۷۴: ۱۷۵/۳)

این اثر در کمال زیبایی‌های که دارد، ملاحظاتی را نیز از سوی محققان به خود جلب کرده است که برخی از آنها به تعریف و شناسایی اثر و برخی نیز به بیان لغزش‌های آن پرداخته‌اند. (ر. ک: حداد عادل، ۱۳۷۰: ۲۶/۴۰ - ۳۲، انصاری، ۱۳۷۵: ۱۰۵/۱۲ - ۱۱۳ و ناصح، ۱۳۹۳: ۷۲/۲ - ۸۲)

در اثر مزبور «بسم الله الرحمن الرحيم» این گونه ترجمه شده است: بنام خدای
بخشاینده مهربان. (دهلوی، ۱۴۱۷: ۲)
ترجمه مزبور عین عبارت ترجمه تفسیر طبری است و همان گونه که گذشت این
تعبیر شایع ترین ترجمه بسم الله است.

قرن سیزدهم

۱۳. مولانا محمود حسن شیخ الهند (۱۲۶۸ - ۱۳۳۹ ه. ق.)

اصل این ترجمه با نام «موضح الفرقان» به زبان اردو از مولانا محمود حسن ملقب
به شیخ الهند است. وی تمام زندگی خویش را برای احیای مفاهیم اسلامی و
آموزه‌های والای قرآنی صرف کرد. این اثر با الهام از ترجمه‌های شاه ولی الله
دهلوی، شاه رفیع الدین و شاه عبد القادر نوشته شده است. این اثر بعدها به
رهبری یکی از شاگردان فاضل شیخ به نام مولانا شبیر احمد عثمانی توسط لجنه-
ای در افغانستان از اردو به فارسی ترجمه و به نام تفسیر کابلی معروف گردید.
تفسیر کابلی در واقع ترجمه‌ای آزاد از ترجمه شیخ الهند است و به سبک
مترجمان حنفی خراسان و شبه قاره هند رویکرد خاصی دارد و از ادبیات قرون
پنجم، ششم و هفتم تاثیر پذیرفته است. (کوشا، ۱۳۹۲: ۶۰۹ - ۶۱۱)

در اثر مزبور «بسم الله الرحمن الرحيم» این گونه ترجمه شده است: به نام الله
مهرگستر مهربان. (شیخ الهند، ۱۳۹۲: ۱)

در این عبارت نیز که الهامی از عبارت ترجمه تفسیر طبری است، نکته خاصی که
امتیاز آن از عبارت پیشین باشد، دیده نشد.

البته پرواضح است که هر چه به زمان معاصر نزدیک می‌شویم، نوآوری و پیش-گامی‌ها کم رنگ شده و برعکس الهام‌ها و اقتباسات بیشتر دیده می‌شود، از این رو ترجمه‌های معاصر یعنی قرن چهاردهم و پانزدهم را بدون هیچ توضیحی نسبت به مولف و اثرش ذکر می‌کنیم:

ب) ترجمه آیه در آثار معاصر

قرن چهاردهم

به نام خداوند بخشنده مهربان. (الهی قمشه‌ای، ۱۳۸۰: ۱)

استعانت می‌جوییم بنام خداوندی که جامع تمام صفات کمال و منزّه و مبرّا از جمیع نقایص امکانی است و رحمت و واسعۀ خداوندیش تمامی موجودات را احاطه نموده و جمیع موجودات در دنیا مشمول رحمت رحمانی اویند و رحمت رحیمی خود را در آخرت مخصوص بمؤمنین و اهل تقوی گردانیده. (بانوی اصفهانی، ۱۳۶۱: ۲۵/۱)

بنام خدای بخشایشگر (بر کافه خلائق از: جماد و نبات و حیوان و ملک و جن و انسان از: مؤمن و کافر و نیکوکار و فاجر و) مهربان (به مطیعان در دو جهان) (آغاز میکنم). (بلاغی، ۱۳۸۶: ۱۲/۱)

بنام خداوند بخشاینده مهربان. (رهنما، ۱۳۴۶: ۸۶/۱، شعرانی، ۱۳۷۴: ۱، معزی، ۱۳۷۲: ۱ و نجفی خمینی، ۱۳۹۸: ۱۶/۱)

به نام خدای بخشنده مهربان ابتدا می‌کنم به نام مبارک خدای تعالی، آن چنان خدایی که رحمت و نعمت او در دنیا و آخرت به مخلوقات واصل می‌شود، در دنیا به تمام مخلوقات، در آخرت فقط به مؤمنین. (صادق نوبری، ۱۳۹۶: ۱/۱)

بنام خداوند بخشنده مهربان. (صفی علیشاه، ۱۳۷۸: ۱)

به نام الله آن بخشایشگر بخشنده. (طالقانی، ۱۳۶۲: ۱۳/۶)

پس از آغاز نامه بنام خداوند بخشنده مهربان. (عاملی، ۱۳۶۰: ۱/۱)

(ابتداء آغاز می‌کنم) بنام خدایی که بی‌اندازه بخشاینده بسیار مهربان است. (فیض الاسلام، ۱۳۷۸: ۱/۱)

بنام خدایی که هم رحمتی عام دارد و هم رحمتی خاص به نیکان. (موسوی همدانی، ۱۳۷۴: ۲۴/۱)

می‌خوانم و یاری می‌طلبم بنام خدائی که جامع صفات کمالیه است و جز او کسی مستحق و سزاوار پرستش نیست. ... رحمان است چونکه بیس‌ط روزی بما رحم و عطف می‌کند و هر چند مردم از اطاعتش سرپیچی کنند، آنان را از رزق خود بی‌بهره نمی‌گذارد. رحیم است از آنکه در دین و دنیا و آخرت بما ترحم می‌نماید و بکیش سهل و آسان بر ما منت می‌نهد و بجدائی ما از دشمنانش بما تفضل می‌فرماید. برحمت رحمانیه خود هر گونه نعمتی را شامل تمام موجودات نموده، و برحمت رحیمیه خویش مؤمنان را در دنیا و آخرت مخصوص فرموده است.

(میرزاخسروانی، ۱۳۹۰: ۳۶/۱)

قرن پانزدهم

- به نام خدای بخشاینده مهربان. (آیتی، ۱۳۷۴: ۱ و مجتبوی، ۱۳۷۱: ۱)
- به نام خداوند بخشنده مهربان. (ارفع، ۱۳۸۱: ۱، پورجوادی، ۱۴۱۴: ۱، مشکینی، ۱۳۸۱: ۱، گروه مترجمان تفسیر جوامع، ۱۳۷۷: ۴/۱ و اشرفی، ۱۳۸۰: ۱)
- بنام خداوند بخشنده مهربان. (بروجردی، ۱۳۶۶: ۱، حجتی، ۱۳۸۴: ۱، حداد عادل، ۱۳۹۰: ۱، حلبی، ۱۳۸۰: ۱، خرماهی، ۱۳۹۲: ۱، ثقفی تهرانی، ۱۳۹۸: ۳/۱ و مصباح زاده، ۱۳۸۰: ۱)
- به نام خداوند بخشاینده مهربان. (انصاری، ۱۳۷۷: ۱، فارسی، ۱۳۶۹: ۳ و یاسری، ۱۴۱۵: ۱)
- به نام خداوند بخشنده‌ی مهربان. (برزی، ۱۳۸۲: ۱ و قرائتی، ۱۳۸۳: ۱۸/۱)
- بنام خدای رحمان رحیم. (پاینده، بی تا: ۲ و قرشی، ۱۳۷۷: ۲۹/۱)
- به نام خدا که رحمتش بی اندازه است و مهربانی اش همیشگی. (انصاریان، ۱۳۸۳: ۱)
- به نام خداوند هستی بخش مهربان. (بهرامپور، ۱۳۹۴: ۱)
- ابتدای سخن به نام خدا / مهر ورزنده و عطا بخشا. (تشکری، بی تا: ۱)
- به نام خداوند بخشاینده بخشایشگر. (جعفری، بی تا: ۱۴/۱)
- به نام خداوند بخشنده‌ی مهربان. [الرحمن: دارای مهر فراوان، الرحیم: دارای مهر همیشگی] (خرمدل، ۱۳۸۴: ۱)
- بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ. (خواجوی، ۱۴۱۰: ۱)
- به نام خدای گسترده مهر مهرورز. (رضایی، ۱۳۸۳: ۱)

بنام خدای بخشاینده مهربان. (سراج، بی تا: ۱)

به نام خدای رحمتگر بر آفریدگان، رحمتگر بر ویژگان. (صادقی، تهرانی، ۱۳۸۸: ۱۶/۱)

به نام خداوند مهرگستر مهربان. (صلواتی، ۱۳۸۷: ۱)

به نام خداوند نعمت بخشنده‌ی رحمت گستر. (صفارزاده، ۱۳۸۰: ۱)

به نام خدای رحمان [و] رحیم. (طاهری، ۱۳۸۰: ۱)

به نام خداوند رحمتگر مهربان. (فولادوند، ۱۴۱۵: ۱)

بنام خدای بخشنده مهربان. (کاوایانپور، ۱۳۷۸: ۱)

به نام خداوند بخشنده بخشاینده. (گرمارودی، ۱۳۸۴: ۱)

سرآغاز گفتار نام خداست / که رحمتگر و مهربان خلق راست. (مجد، ۱۳۸۲: ۱)

بنام خداوند معبود مطلق که همه موجودات پرستش او را کرده و همه در مقابل عظمت نامتناهی او در حیرت هستند، و او رحمت و مهربانی داشته و رحمت او بهمه مخلوقات بسط گرفته، و مخصوصاً رحمت‌های ظاهری و معنوی او خواصّ را فراگیر است. (مصطفوی، ۱۳۸۰: ۲۷/۱)

به نام خداوند بخشنده بخشایشگر. (مکارم، ۱۳۷۳: ۱)

نتیجه گیری

آیه «بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ» هم به خاطر انتساب و پیوند با قرآن و هم به لحاظ روایت نبوی و جهات دیگر برای مسلمانان حائز اهمیت بوده از این رو جا دارد بیش از پیش مورد توجه قرار گیرد. ترجمه‌های متفاوت از این آیه هر چند بعضاً

ملاحظات را در پی دارد که باید با منطق ترجمه مورد بررسی قرار گیرد؛ اما تنوع و تکثر و اختلاف تعبیر خود نوعی از عظمت و اهمیت این آیه حکایت دارد. قدیمی‌ترین ترجمه بسمله شایع‌ترین آنهاست و آن عبارت است از جمله معروف «به نام خداوند بخشنده مهربان».

ترجمه‌های آیه را می‌توان از چند جهت مورد ارزیابی قرار داد: یکی این که مترجم چقدر به بار معنایی کلمات حساس است. دیگری این که مترجم چقدر توانسته تفاوت‌های ساختاری و به اصطلاح صرفی را در ترجمه ملاحظه نماید. سوم این که مترجم به چه اندازه به زبان و واژگان فارسی اهمیت قائل بوده است و آخر این که او چقدر از هنر و مباحث زیباشناختی مطلع بوده و عبارتی سلیس و روان از آیه ارائه نموده است.

در سیزده ترجمه کهنی که مورد بررسی قرار گرفت، غالب ترجمه‌ها تلاش‌های خوبی برای رسیدن به ترجمه دقیق، سلیس و روان ارائه کرد و از این جهت همگی شایسته تقدیر و در خور ستایش‌اند؛ اما با معیارهایی که نویسنده معرفی کرد، دو ترجمه بیش از دیگران شایسته تقدیر و تعظیم است: از اهل سنت ترجمه تماما فارسی میبیدی و توجه به تفاوت ظریف رحمت رحمانیه با رحیمیه و از تشیع ترجمه کاشفی سبزواری به خاطر برگردان واژه «الله» به «سزاوار پرستش» و توجه به تفاوت رحمان و رحیم در کثرت و دوام رحمت، به عنوان دقیق‌ترین، بهترین و زیباترین ترجمه‌ها از بسمله تشخیص داده شد.

منابع:

کتب

قرآن کریم

۱. آیتی، عبدالمحمد، ترجمه قرآن، تهران، انتشارات سروش، ۱۳۷۴ش.
۲. ابن هشام، جمال الدین بن یوسف، مغنی اللیب، محقق: مازن المبارک و محمدعلی حمد الله، بیروت، دار الفکر، ۱۹۷۹م.
۳. ابو الفتوح رازی، حسین بن علی، روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن، تحقیق: دکتر محمد جعفر یاحقی و دکتر محمد مهدی ناصح، مشهد، بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۴۰۸ق.
۴. ارفع، سید کاظم، ترجمه قرآن، تهران، مؤسسه تحقیقاتی و انتشاراتی فیض کاشانی، ۱۳۸۱ش.
۵. اسفراینی، ابوالمظفر شاهفور بن طاهر، تاج التراجم فی تفسیر القرآن للاعاجم، تحقیق: نجیب مایل هروی و علی اکبر الهی خراسانی، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۷۵ش.
۶. اشرفی تبریزی، محمود، ترجمه قرآن، تهران، انتشارات جاویدان، ۱۳۸۰ش.
۷. الهی قمشاهی، مهدی، ترجمه قرآن، قم، انتشارات فاطمه الزهراء، ۱۳۸۰ش.
۸. انصاری خوشابری، مسعود، ترجمه قرآن، ویراستار: بهاءالدین خرمشاهی، تهران، نشر و پژوهش فرزانه روز، ۱۳۷۷ش.
۹. انصاریان، حسین، ترجمه قرآن، قم، انتشارات اسوه، ۱۳۸۳ش.
۱۰. ایازی، سید محمد علی، التفسیر و المفسرون حیاتهم و منهجهم، تهران، وزارت ارشاد، ۱۴۱۴ق.
۱۱. بانوی اصفهانی، سیده نصرت امین، مخزن العرفان در تفسیر قرآن، تهران، نهضت زنان مسلمان، ۱۳۶۱ش.
۱۲. برزی، اصغر، ترجمه قرآن، تهران، بنیاد قرآن، ۱۳۸۲ش.

۱۳. بروجردی، سید محمد ابراهیم، ترجمه قرآن و تفسیر جامع، تهران، انتشارات صدر، ۱۳۶۶ش.
۱۴. بلاغی، سید عبد الحجت، حجة التفاسیر و بلاغ الإکسیر، قم، انتشارات حکمت، ۱۳۸۶ش.
۱۵. بهرامپور، ابوالفضل، قرآن کریم با ترجمه و شرح واژگان، قم، آوای قرآن، ۱۳۹۴ش.
۱۶. پاینده، ابوالقاسم، ترجمه قرآن، بی جا، بی نا، بی تا.
۱۷. پورجوادی، کاظم، ترجمه قرآن، ویراستار: بهاء الدین خرمشاهی، تهران، بنیاد دایرة المعارف اسلامی، ۱۴۱۴ق.
۱۸. تشکری آرنی، شهاب، ترجمه قرآن، بی جا، بی نا، بی تا.
۱۹. ثقفی تهرانی، محمد، تفسیر روان جاوید، تهران: انتشارات برهان، ۱۳۹۸ق.
۲۰. جرجانی، ابو المحاسن، حسین بن حسن، جلاء الأذهان و جلاء الأحزان، مقدمه و تحقیق: میر جلال الدین محدث ارموی، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۷ش.
۲۱. جعفری، یعقوب، تفسیر کوثر، بی جا، بی نا، بی تا.
۲۲. جوادی آملی، عبدالله، تفسیر تسنیم، قم، اسراء، ۱۳۸۶ش.
۲۳. جوینی، عزیزالله، مقدمه تفسیر نسفی، تهران، انتشارات سروش، ۱۳۶۷ش.
۲۴. حجتی، سید مهدی، گلی از بوستان خدا، قم، انتشارات بخشایش، ۱۳۸۴ش.
۲۵. حداد عادل، غلامعلی، ترجمه القرآن الکریم، مشهد، بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۳۹۰ش.
۲۶. حلبی، علی اصغر، ترجمه قرآن، تهران، انتشارات اساطیر، ۱۳۸۰ش.
۲۷. خرمدل، مصطفی، تفسیر نور، تهران، نشر احسان، ۱۳۸۴ش.
۲۸. خرمشاهی، بهاء الدین، قرآن کریم با ترجمه مقابل، تهران، دوستان، ۱۳۹۲ش.
۲۹. خواجوی، محمد، ترجمه قرآن، تهران، انتشارات مولی، ۱۴۱۰ق.
۳۰. دهلوی، شاه ولی الله، فتح الرحمن بترجمه القرآن، تحقیق: عبد الغفور عبد الحق بلوچ و شیخ محمد علی، مدینه، مجمع ملک فهد لطباعة المصحف الشریف، ۱۴۱۷ق.

۳۱. رضایی اصفهانی، محمدعلی و همکاران، ترجمه قرآن، قم، موسسه تحقیقاتی فرهنگی دار الذکر، ۱۳۸۳ش.

۳۲. رواقی، علی، مقدمه ترجمه قرن دهم قرآن، تهران، بی نا، ۱۳۸۴ش.

۳۳. رهنما، زین العابدین، ترجمه و تفسیر رهنما، تهران، انتشارات کیهان، ۱۳۴۶ش.

۳۴. سراج، رضا، ترجمه قرآن، تهران، شرکت سهامی انتشار، بی تا.

۳۵. سور آبادی، ابوبکر عتیق بن محمد، تفسیر سور آبادی، تحقیق: علی اکبر سعیدی سیرجانی، تهران، فرهنگ نشر نو، ۱۳۸۰ش.

۳۶. شریف لاهیجی، محمد بن علی، تفسیر شریف لاهیجی، تحقیق: میر جلال الدین محدث ارموی، تهران، دفتر نشر داد، ۱۳۷۳ش.

۳۷. شعرانی، ابو الحسن، قرآن مجید با ترجمه فارسی و خواص سور و آیات، تهران، انتشارات اسلامیة، ۱۳۷۴ش.

۳۸. شیخ الهند، مولانا محمود حسن، ترجمه قرآن، تصحیح: محمدعلی کوشا، قم، انتشارات احسان، ۱۳۹۲ش.

۳۹. صادق نوبری، عبد المجید، ترجمه قرآن، تهران، انتشارات اقبال، ۱۳۹۶ق.

۴۰. صادقی تهرانی، محمد، ترجمان فرقان، قم، شکرانه، ۱۳۸۸ش.

۴۱. صفارزاده، طاهره، ترجمه قرآن، تهران، موسسه فرهنگی جهان رایانه کوثر، ۱۳۸۰ش.

۴۲. صفی‌علیشاه، حسن بن محمد باقر، تفسیر صفی، تهران، انتشارات منوچهری، ۱۳۷۸ش.

۴۳. صلواتی، محمود، ترجمه قرآن، تهران، مبارک، ۱۳۸۷ش.

۴۴. طاهری، علی اکبر، ترجمه قرآن، تهران، انتشارات قلم، ۱۳۸۰ش.

۴۵. طبری، ابو جعفر محمد بن جریر، جامع البیان فی تفسیر القرآن، بیروت، دار المعرفه، ۱۴۱۲ق.

۴۶. عاملی، ابراهیم، تفسیر عاملی، تحقیق: علی اکبر غفاری، تهران، انتشارات صدوق، ۱۳۶۰ش.

۴۷. فارسی، جلال الدین، ترجمه قرآن، تهران، انجام کتاب، ۱۳۶۹ش.

۴۸. فولادوند، محمد مهدی، ترجمه قرآن، تحقیق: هیئت علمی دار القرآن الکریم، تهران، دار القرآن الکریم، ۱۴۱۵ق.
۴۹. فیض الاسلام، سید علی نقی، ترجمه و تفسیر قرآن عظیم، تهران، انتشارات فقیه، ۱۳۷۸ش.
۵۰. قرائتی، محسن، تفسیر نور، تهران، مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن، ۱۳۸۳ش.
۵۱. قرشی، سید علی اکبر، تفسیر احسن الحدیث، تهران، بنیاد بعثت، ۱۳۷۷ش.
۵۲. کاشانی، ملا فتح الله، خلاصه المنهج، تحقیق: ایت الله ابوالحسن شعرانی، تهران، انتشارات اسلامیة، ۱۳۷۳ش.
۵۳. کوشا، محمدعلی، ویرایش ترجمه قرآن شیخ الہند، تهران، احسان، ۱۳۹۲ش.
۵۴. کاشفی سبزواری، حسین بن علی، مواهب علیہ، تحقیق: سید محمد رضا جلالی نائینی، تهران، سازمان چاپ و انتشارات اقبال، ۱۳۶۹ش.
۵۵. کاویانپور، احمد، ترجمه قرآن، تهران، انتشارات اقبال، ۱۳۷۸ش.
۵۶. گرمارودی، علی، ترجمه قرآن، تهران، انتشارات قدیانی، ۱۳۸۴ش.
۵۷. گروه مترجمان تفسیر جوامع، ترجمه جوامع الجامع، تهران، انتشارات دانشگاه تهران و مدیریت حوزه علمیه قم، ۱۳۷۷ش.
۵۸. گروه مترجمان تفسیر طبری، ترجمه تفسیر طبری، تحقیق: حبیب یغمایی، تهران، انتشارات توس، ۱۳۵۶ش.
۵۹. مجتبوی، سید جلال الدین، ترجمه قرآن، ویراستار: حسین استاد ولی، تهران، انتشارات حکمت، ۱۳۷۱ش.
۶۰. مجد، امید، ترجمه قرآن، تهران، انتشارات امید مجد، ۱۳۸۲ش.
۶۱. مجلسی، محمد باقر، بحار الانوار، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ق.
۶۲. محدث ارموی، میرجلال الدین، مقدمه تفسیر شریف لاهیجی، تهران، دفتر نشر داد، ۱۳۷۳ش.

۶۳. محدث ارموی، میرجلال الدین، مقدمه تفسیر جلاء الازهان، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۷ش.

۶۴. مدرس تبریزی، محمد علی، ریحانه الادب، تهران، انتشارات خیام، ۱۳۷۴ش.

۶۵. مشکینی، علی، ترجمه قرآن، قم، الهادی، ۱۳۸۱ش.

۶۶. مصباح زاده، عباس، ترجمه قرآن، تهران، سازمان انتشارات بدرقه جاویدان، ۱۳۸۰ش.

۶۷. مصطفوی، حسن، تفسیر روشن، تهران، مرکز نشر کتاب، ۱۳۸۰ش.

۶۸. معزی، محمد کاظم، ترجمه قرآن، قم، انتشارات اسوه، ۱۳۷۲ش.

۶۹. مکارم شیرازی، ناصر، ترجمه قرآن، قم، دار القرآن الکریم، ۱۳۷۳ش.

۷۰. موسوی همدانی، سید محمد باقر، ترجمه تفسیر المیزان، قم، جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۳۷۴ش.

۷۱. میبدی، رشیدالدین احمد بن ابی سعد، کشف الأسرار و عدة الأبرار، تحقیق: علی اصغر حکمت، تهران، انتشارات امیر کبیر، ۱۳۷۱ش.

۷۲. میرزا خسروانی، علی رضا، تفسیر خسروی، تحقیق: محمد باقر بهبودی، تهران، انتشارات اسلامی، ۱۳۹۰ش.

۷۳. نامشخص، ترجمه قرن دهم قرآن، تحقیق: دکتر علی رواقی، تهران، بی نا، ۱۳۸۴ش.

۷۴. نجفی خمینی، محمد جواد، تفسیر آسان، تهران، انتشارات اسلامی، ۱۳۹۸ق.

۷۵. نسفی، ابوحفص محمد، ترجمه تفسیری مسجع، تحقیق: دکتر عزیز الله جوینی، تهران، انتشارات سروش، ۱۳۶۷ش.

۷۶. یاقوت حموی، بن عبدالله، معجم الادباء، تحقیق: عباس، احسان، بیروت، دار الغرب الاسلامی، ۱۹۹۳م.

۷۷. یاسری، محمود، ترجمه قرآن، تحقیق: آیه الله مهدی حائری تهرانی، قم، انتشارات بنیاد فرهنگی امام مهدی، ۱۴۱۵ق.

۷۸. انصاری، مسعود، «شکوه و زیبایی در ترجمه قرآن دهلوی»، بینات، شماره ۱۲، ۱۳۷۵ش.
۷۹. بیگلری، مجتبی، جوانمرد، بیژن و سلیمانی، بدری، «روش تفسیری سورآبادی در تفسیر التفسیر»، فصلنامه تخصصی تفسیر، علوم قرآن و حدیث حسنا، شماره ۲۶، ۱۳۹۴ش.
۸۰. پنام، انور، «واکاوی ترجمه تفسیری اسفراینی»، فصلنامه علمی - پژوهشی مطالعات تفسیری، شماره ۳۱، ۱۳۹۶ش.
۸۱. حدادعادل، غلامعلی، «معرفی ترجمه‌ای از قرآن»، کیهان اندیشه، شماره ۴۰، ۱۳۷۰ش.
۸۲. خامه‌گر، محمد، «رویکردی نوین در ترجمه بسمله با تحلیل ساختارهای زبانی آن از دیدگاه آیت الله جوادی آملی»، دوفصلنامه تخصصی علوم قرآن و تفسیر معارج، شماره ۱، ۱۳۹۴ش.
۸۳. خرمشاهی، بهاء الدین، «تفسیر کشف الاسرار»، مجموعه مقالات کنگره شیخ مفید، شماره ۳۷، قم، کنگره هزاره شیخ مفید، ۱۴۱۳ق.
۸۴. رضا زاده سفیده، حوری، «بررسی ترجمه قرآن از تفسیر روض الجنان و روح الجنان»، فصلنامه علمی پژوهش‌های قرآنی میثاق، پیش شماره ۲، ۱۳۹۴ش.
۸۵. روحی برندق، کاووس، «ارزیابی ترجمه‌های فارسی قرآن در برگردان آیات مربوط به اسم خدا»، دوفصلنامه مطالعات ترجمه قران و حدیث، شماره ۲، ۱۳۹۳ش.
۸۶. سبحانی، محمدتقی و اقوام کرباسی، اکبر، «امامیه پژوهی در منابع فرقه‌نگاری اهل سنت»، فصلنامه علمی پژوهشی تحقیقات کلامی، شماره ۱، صص ۵۵ - ۷۸. (۱۳۹۲)،
۸۷. کریستین، زهرا سندس، «نقد و بررسی کتاب: علل شهرت مواهب علیه کاشفی»، مترجم: موحدی، محمد رضا و افضل‌شهری، محمد، آینه پژوهش، شماره ۱۲۸، ۱۳۹۰ش.
۸۸. مهیار، محمد، «جلوه ادب پارسی در تفسیر سورآبادی، نگاهی به پیشینه و حال تصحیح و انتشار تفسیر سورآبادی»، مجله گلستان قرآن، شماره ۱۴۵، ۱۳۸۲ش.

۸۹. ناصح، علی احمد، «نقد ادبی ترجمه محدث دهلوی از قرآن کریم»، فصلنامه پژوهش - های ادبی - قرآنی، شماره ۲، ۱۳۹۳ش.

۹۰. یغمایی، حبیب، «ترجمه فارسی تفسیر طبری»، نامه فرهنگستان، شماره ۴، ۱۳۲۲ش.

۹۱. یلمه‌ها، احمدرضا، «بسم الله الرحمن الرحيم در منظومه‌های غنایی ادب فارسی»، فصلنامه تحقیقات تعلیمی و غنایی زبان و ادب فارسی دانشگاه ازاد اسلامی واحد بوشهر، شماره ۱۳، ۱۳۹۱ش.

